

OSMANLI YENİLEŞMESİNDE ÇEVİRİ VE ÇEVİRMENLER (19. YY.)

OSMANLI YENİLEŞMESİNDE ÇEVİRİ VE ÇEVİRMENLER (19. YY.)

GİRİŞ

Yenileşme, çağdaşlaşma, muasırlaşma ve modernleşme aynı anlamı karşılayan fakat farklı dil ve kökenlerden kaynağını alan kelimelerdir. Anlam olarak çağa uygun, çağın genel gerekliliklerine göre düşünme ve davranmayı ifade eder. Gelişmeye ve değişmeye kendini kapatmış ulusların, gelişimi ve değişimi yakalamış uluslar aşamasına gelme uğraşısını da yine bu kavramlarla ifade edilir. Yenileşme ya ulusların kendi gayret ve çabaları ile orijinal bir tarzda ortaya çıkar ya da bu yenileşme gayretinde ciddi bir yol kat etmiş ulusların fikinsel birikimini alma ile sürer. Birincisinde kısıtlı olmakla beraber ikincisinde en önemli unsurlardan biri şüphesiz tercümedir. Tercüme ile yaratılan ileri fikirler, tercüme edilen milletin tasarrufuna sunulur. Çeşitli sebeplerden dolayı gelişmesini duraklatmış ve kendi içine kapanmış olan Osmanlı Devleti çağdaş devletlerin gerisinde kalmıştır. Çağdaş devletlerin hızlı, Osmanlı'nın ise yavaş bir ivme ile gelişmesi aradaki farkı açmıştır. Aradaki bu farkın, kimi zaman görmeme kimi zaman diğer devletleri hakir görme ile kapatılma arzusu duyulmamış, bu ihtiyaç duyulduğunda ise çeşitli sebeplerden dolayı başarıya ulaşılamamıştır. Aradaki boşluğu kapatılabilecek en hızlı ve kestirme yol Avrupa'dan alınacak bilgi ve teknoloji idi. İşte bu ihtiyaç Osmanlı Devletinde 19. yy' da bir dizi tercüme hareketlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Günümüz Türkiye'sinin fikinsel haritasını belirleyen ve Cumhuriyet'i kuran aydın kadroyu ortaya çıkaran eğitim sisteminin en önemli materyali olan bu tercüme dikkatle tetkik edildikten sonra Osmanlı reformlarını belirleyen ana etmenler ve ana etkilenim noktaları saptanabilir. Bu merak bizi 19. yy' da yapılan tercüme ve tercümanları araştırmaya sevk etmiştir. Bu durumun layığı ile tetkik edilmesi

durumunda modernleşme tarzımız ve yönümüz hakkında anlamlı yorumlar yapılabilecektir. Bu tercüme neden, nasıl, kimler tarafından yapıldı ve sonuçları ne oldu? Bu çalışmanın amacı bu soruların cevaplarını aramaktır.

I- 19. YÜZYILA KADAR OSMANLI' DAKİ GENEL ÇEVİRİ DURUMU

14. Yy' ın başlarında kurulmuş olan Osmanlı Devleti 16. yy' ın ortalarında en parlak devrine ulaşmış, bu parlak devir aynı zamanda gerilemenin başı olarak kabul edile gelmiştir. Siyasi alandaki durgunluk, düşünsel alana da sirayet etmiş ve bir içine kapanma dönemi 18. yy' ın sonu 19. yy' ın başına kadar sürmüştür. Bu devirde yalnız İslam Medeniyeti'nin kelam, mantık ve tasavvufa ait eserleri ifrat derecede, şerh edilmiş, haşiyeler ve ta'likler yazılmıştır. Bu nevi eserlere ait ihmal edilemeyecek kadar da tercüme yapılmıştır. Fakat Latin ve Yunan aleminden hiçbir nakil yapılmadığı gibi evvelce bu alemden Arapça'ya geçmiş olan eserlere karşı alakasızlık gösterilmiştir. Büyük Türk filozoflarının 9. ve 10. asırlarda vücuda getirmiş oldukları Arapça eserlerden mühim bir kısmı tercüme edilmeden kalmıştır. Bütün fikir faaliyeti, dini devletin memurlarını yetiştirecek olan medreselere lazım skolastik bilgilerden ibaretti. Eski ta'birle, akli ilimler zayıflayarak bütün dikkat yalnız nakli bilimlere – tefsir, hadis, fıkıh, kelam – döndü. Bu sahada bile esaslı yeni hiçbir şey yapılmamıştır.¹ Saçaklızade ve Katip Çelebi bu durumu eleştirmişlerdir. Birkaç istisnai isim burada söylemek gerekir. Yanyalı Esad Efendi bunlardan biridir. Yunanca, Arapça ve Farsça bilen bu zat, eski Türk filozoflarını eserlerini yeniden Türkçe'ye kazandırmış ve bütün Osmanlı

devrinde Yunan'la doğrudan doğruya temasa giren tek isim olmuştur.² Diğer bir isim ise Katip Çelebi'dir. Garp dillerinden nakil yapan Çelebi, Cihannüma'yı hazırlarken İtalyan eserlerinden istifade etmiştir.³ Son olarak saydığımız iki isim ve bunlara eklenebilecek birkaç isim dışında Osmanlı Devleti'ndeki tercüme ve fikir hareketi yukarıda anlattığımız haldeydi. Matbaayı batıdan yüzlerce yıl sonra kullanmaya başlayan Osmanlı aradaki farkı kapatma azmini şiddetlendirmek için 19. yy'ı bekleyecekti ve bu yüzyıl İlber Ortaylı'nın da dediği gibi 'İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı' olacaktı.

II- 19.YY' DA YAPILAN ÇEVİRİLER VE BU ÇEVİRİLERİ YAPAN ÇEVİRMENLER

Osmanlı Devleti 19. yy'a birtakım askeri yenilgiler ile girdi. Bu yenilgiler Osmanlı'yı askeri kurumlar üzerinde yeniliğe sevk eden en önemli neden olmuştur. Osmanlı askeri de batılı asker gibi olacaktı. Bunun için batılı askeri eğitimin alınması gerekiyordu. Batılı askeri eğitimin ilk adımları ve onun

doğal sonucu olan Avrupa'dan bilgi ithali ilk olarak III. Selim döneminde başladı. Onun en cesaretli fakat düşüşüne yol açan projesi Avrupai tarzda eğitilmiş ve giyimli emrion halinde yeni ve düzenli bir ordu kurmaktı.⁵ Türkiye'nin Petro'su diye bilinen II. Mahmud, Selim'in halefi olmakla birlikte, kendisi, babası I. Abdülhamid ve kuzeni III. Selim'i örnek alıyordu.⁶ Selim'in reformlarına kaldığı yerden devam etti. O'nun amacı da askerini yenileşmesi idi. Bunun için askeri eğitim kurumları açmak ve eğitimi yaygınlaştırmak istiyordu. Bu amacının

önündeki engel dildi. Askeriyenin yararına kurulacak bir tıp okulunun açılış töreninde şunları söylüyordu: 'Burada Fransızca olarak fenni tıbbi tahsil edeceksiniz... Sizlere Fransızca okutmaktaki benim muradım Fransızca lisan tahsil etmek değildir. Ancak fenni tıbbi öğretip refle refle kendi lisanımıza almaktır. Hocalarınızdan ilmi tababetin tahsiline çalışın ve tedricen Türkçe'ye alıp lisanımız üzere tedavüle say eyleyin.'⁷

II. Mahmud'un yukarıda söyledikleri bir geçiş dönemi çözümü idi. Esas mesele bu bilimlerin Türkçe'ye çevrilmesi idi. Ve bu dönem bu açıdan oldukça canlı geçmiştir. Bu dönemde yapılan en önemli çeviri ve çevirmenlerin kısa özgeçmişleri ve çevirileri şöyledir.

A- Şanizade Ataullah Efendi: 1771'de doğmuştur. Medrese ve tıp eğitimi dışında mühendishaneye de devam eden Ataullah Efendi çok yönlü bir kişiliğe sahiptir. Çağdaşlaşmaya inanmış bir aydındır. Mühendishanede talebe iken Ahmed Vefik Paşa'nın dedesi Yahya Naci Efendi'den önce İtalyanca sonra Fransızca öğrenmiştir.⁸ Dört ciltlik tarih bırakan Ataullah Efendi 1820'de mekânüvüs olmuştur. Aynı zamanda ansiklopedik bir bilgindi. Fransız matematikçi Bossut'un Cours Complet de Mathematiques isimli eserini Türkçe'ye çevirmiştir. Von Stoerk'ten çevirdiği Kanun'ül Cerrahin ayrı bir cilt olarak Mısır'da Mehmet Ali Paşa tarafından 1828'de bastırılmıştır. 1839-1870 yıllarında tıp eğitiminin Fransızca olması terimler bakımından Türkçe'yi kısırlaştırmış yeniden eğitim Türkçe olunca Ataullah Efendi'nin bulduğu Türkçe karşılıklar kullanılmıştır.

Şanizade 1826 yılında yenicevherlerin kaldırılması sırasında kendisi de bir Bektaşî olduğu için sürülmüş ve bir yıl sonra ölmüştür.⁹

B- Hoca İshak Efendi: Kendisi Nardalı bir Musevi ailenin oğlu olup Müslüman olmuş ve Divan-ı Hümayun tercümanlığında bulunurken sonradan öğretmenlik mesleğine girerek mühendishanede öğretime başlamıştır. Arapça ve Farsça'dan başka Fransızca ve belki Latince'de bilen bu zatın dört ciltlik eseri o zaman için gerçekten modern müsbet ilimler mecellesi sayılabilir¹⁰ (Aynı dönemde yaşamış iki ayrı Hoca İshak Efendi olduğundan hayatı hakkındaki bilgiler birbirine karışmaktadır.). Herhalde İshak Efendi'nin en büyük hizmeti modern matematik, fizik ve mekaniğe ait eserleri batı dillerinden Türkçe terimlerini koyarak nakletmesidir. 1834 yılında Süveys'te vefat etmiştir.¹¹ Hoca İshak tıpkı Şanizade gibi eski ilimle yeni ilim arasında bir halka değil belki yeni ilim zincirinin ilk halkasını teşkil eden saygı ve dikkate değer bir hocadır.¹²

C- Ahmet Vefik Paşa: 3 Temmuz 1823 yılında İstanbul'da doğdu. Babası Divan tercümanlarından Yahya Naci Efendi'nin oğlu tercüman Ruhittin Efendi'dir. İlk tahsilini münevver bir muhit manzarası gösteren ailesi içinde ve mühendishanenin ilk kısmında yapmıştır. Sonra babası ile birlikte Paris'e gitmiş tahsil hayatına Paris'te St. Louis Lisesi'nde devam etmiştir. İstanbul'a dönünce tercüme odasına memur seçildi. Pek kısa sürede pek çok vazife görmüştür. Türkçe, Arapça, Farsça ve Fransızca'dan başka İngilizce, Latin ve Yunan dillerini bildiği söylenen Vefik Paşa'nın Türkçesi de orijinaldi. Türkiye'de

Avrupa tesiriyle başlayan Milliyetçi çalışmaların ilk mühim siması olmuştur. 1891'de vefat etmiştir.¹³ Onun en zevkli en orijinal tercümeleri: Klasik Fransız komedisi Moliere'den yaptığı adaptasyonlar ve çevirilerdir. Victor Hugo'nun Hernani isimli meşhur dramı, Voltaire'nin Micromegas'ı, Le Sage'in Gil Blas'ı bu tercümelere aittir. Fenelon'dan Yusuf Kamil Paşa tarafından çevrilen Telemaque'ı bir kere de Vefik Paşa çevirmiştir.¹⁴

D- Ziya Paşa: (1829-1880) İstanbul'da doğmuştur. Farsça'yı lalasından Fransızca'yı ise sarayda öğrenmiştir. 17 yaşında Sadaret Mektebi Kalemine katip olmuştur. Resid Paşa'nın yardımı ile saraya girmiş ve burada Fransızca'yı öğrenmiştir. Resid Paşa'nın vefatı üzerine saraydaki huzuru bozulmuş ve görevi son bulmuştur. Bunun ardından değişik görevlerde bulunmuştur. Çevirileri: Varidot'un Endülüs Tarihi, Lavella ve Cheruel'den çevrilen Engizisyon Tarihi ve Telemak tercümesidir. Tartuffe'nin komedisinin son perdelerini de çevirmiştir.¹⁵ Ziya Paşa ve Namık Kemal kendinden sonraki kuşağı fikirleri ile etkilemiş en önemli iki isimdir.¹⁶

E- Şinasi: (1824-1871). İstanbul'da Tophane civarında doğmuştur. Babası Osmanlı-Rus Savaşı'nda ölmüş, annesi onu Tophane semtinde bir mahalle mektebine yollamıştır daha sonra da Tophane idaresi kalemlerinden birine çırak ettiler. Bu arada İbrahim Efendi denilen bir zattan şark ilimlerini

öğrendi. Burada Fransız bir dönmeden Fransızca öğrendi. Mustafa Reşid Paşa tarafından kendi isteği ile Fransa'ya gönderildi ve burada mali alanda eğitim gördü. Fransa'dan Frenk

hayranlığı ile döndüğü söylenir. Onun en önemli işi gazetecilik ve batı tarzında bir edebiyat yaratmış olmasından gelir. Şinasi'nin Fransız lisanından tercüme ettiği bazı eserlerdir diye neşrettiği Tercüme-i Manzume'de Recine, Le Martin, La Fontaine, Gilber ve Fenolen'den tercüme edilmiş umumiyetle küçük nazım parçaları vardır.¹⁷

Yukarıda isimlerini saydığımız mütercimleri oldukça farklı alanlardan seçmeye çalıştık. Fakat 19. yy. tercümanları yalnızca bunlar değildi. Ali Paşa'nın yardımıyla Abdülaziz döneminde bir tercüme heyeti kurulmuş ve burada ilk olarak Michaud'un Ehl-i Salib tarihi tercüme edilmiştir. Ethem Pertev Paşa'nın Victor Hugo ve J.J. Rousseau'dan küçük tercümeleri vardı. Ali Suavi Efendi Kiotios'un Ahlaka Dair risalesini tercüme etti. Şemseddin Sami Bey Fransızca'dan Türkçe'ye Lügati ile tercüme işlerini kolaylaştırdı. Victor Hugo'nun Les Misarables'ini Sefiller adıyla Türkçe'ye çevirdi. Bursalı Halid Edib Bey günlük hayatta okunacak popüler yayınları Fransızca'dan Türkçe'ye çevirdi. Raif Necdet Bey Tolstoy'dan Bir İzdivacın Romanı ile Anna Karanina'yı; Ata Bey Hammer'in Osmanlı Tarihini'den 15 cildini tercüme etti. Abdullah Cevdet Bey Shakespear'in bir çok trajedilerini çevirdi... 18 Bunlara daha pek çok isim eklenebilir.

Yukarıda saydığımız tercümanların çoğu Fransızca bilmekte ve Fransızca'dan çeviri yaptıkları görülmektedir. Bununla birlikte 19. yy'ın ikinci yarısında başlayan ve 20. yy'ın başlarına kadar da süren bir uygulama, batı dillerinden Türkçe'ye yapılan birçok çevirinin Fransızca aracılığıyla, ikinci dilden gerçekleşmesidir.¹⁹ Zamanla bundan vazgeçilmiştir. Bizde tercüme yolundaki hususi teşebbüsler hey'et halinde organize

olmaktan ziyade ferdi ve dağınık kalmıştır.²⁰ Fakat aynı zamanda tercüme ihtirasının başladığı dönemden itibaren tercüme tenkitçiliği de başlamıştır.²¹

III- YENİ BİR FİKİR ve YENİ BİR İNSAN YARATMADA ÇEVİRİNİN ROLÜ

Tercüme yoluyla ülkeye gelen yeni fikirler, yeni insan yaratma bakımından oldukça etkili olmuşlardır. Özellikle Osmanlı Tarihininin 19. yy'ında bu daha belirgin bir göstergedir. Gerek eğitilmek için Fransa'ya giden öğrenciler döndükten sonra gerekse tercüme edilmiş batı eserlerinin okutulduğu okullardan mezun olmuş kişiler Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan düalizmin bir yanını temsil etmekte idiler. Bu zümre eğitimi aldığı ülkenin insanı gibi bir kültüre ve düşünceye bürünerek yaşamlarını sürdürüyorlardı. Bazıları gözlemediği zıtlıklar sonucunda sadece hayal kırıklıklarına uğramış ve alaycı bir ruh haliyle geri dönerken, bazıları da batıdan reformcu olarak dönmüşlerdi. Bu kişilere alafrağa efendi de denilmiştir. Genellikle aşağılanmış bir kişi olan Alafrağa efendi eğitimiyle Doğu ve Batı unsurunu özümsememiş olması sebebiyle, kanıyla olmasa bile, görünüşüyle Levanten bir kişi olurdu. Alafrağa efendi en kötü haliyle şöyle görünürdü: 'Aynı siyah redingot, Avrupai fikirlerin kesinlikle düğmeyi gerektirdiği yerde düğmenin görünmediği siyah pantolonlar, aynı şişkin iç çamaşırlar, parlak çizmeler, hafif kırmızı başlık, aynı ayağını yere sürüyerek yürüme ve donuk gözler, bu guruba giren insanların karakteristik özelliğidir. Eski ekolden Türkler genellikle bu insanı aşağılardı. 'Oğlumu Alafrağa bir Konstantinopolis Türk'ü ve bir paşa olarak görmektense, gerçekten iyi bir Hıristiyan olarak görmeyi tercih ederim.'

diyordu bir paşa. Cevdet Paşa Alafrağa Çelebiler diye alaycı bir dille bahsediyordu.²² Görünürdeki bu ikilik hayatın her alanında özellikle fikir alanında daha fazla hissediliyordu. Alafrağa Frenk'e özgü anlamını yalnızca Fransa özgülüne indiriyor, karşısında hemen zıddını yani Alaturka'yı ortaya çıkarıyor, bu iki gurup arasındaki soğukluk kendini gösteriyordu. Ve fakat ikisi de birbirini farklı sebeplerle aşağılıyordu. Alafrangaların çalışma, reform ve batılı tercümelerine karşın Alaturkalar karşı reform ya da muhafazakarlık düşüncesi ile Doğu tercümelerine girişmişlerdi. Tüm Osmanlı dönemi boyunca yapılan Arap, Fars ve Türk tercümeleri 19. yy'da bu kesim tarafından varolanı korumak ve reformculara cevap verebilmek amacıyla büyük bir hızla tercüme edilmişti. Bu kültürel rekabet ortamında bir diğer gösterge de Tanzimat bürokrasisinin en önde gelen üyelerinin hem tercüme odasında hem de Avrupa'daki elçiliklerde çalıştıkları gerçeğidir. Bu durum tarafların kültürel atf noktalarını göstermek bakımından önemlidir. Yapılan reform ve yenilikler bu iki gurubun çatışması dahilinde 19. yy'da tamamlanacak ve Osmanlı ömrünü tamamlarken onun yönetici, elit ve Alafrağa zümresi halkı yeni bir mücadele çerçevesinde örgütleyip Cumhuriyet'i kuracaklar ve bu ikilik günümüze kadar – ama her açıdan – devam edecektir.

SONUÇ

Türk yenileşme tarihinin en önemli zamanı olan 19. yy' da bir çeviri hareketi ile yeni eserlerin dilimize çevrildiğini görmekteyiz. Fakat bu çeviriler ve çeviri hareketi Abbasiler zamanında, Harun Er Reşit döneminde kurulan ve tek işi çeviri olan, Antik Yunan Uygarlığı' nın temel eserlerini Arapça' ya kazandıran Hikmet Evleri gibi olmayıp, kişisel çalışmaların mütevasi sonuçlarıdır. Osmanlı Devleti' nin diğer uluslarla temel kıyas kurumu olan ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için kurulan eğitim kurumlarının materyalini oluşturma arzusu, alimleri tercümeğe yöneltmişlerdir. Bu tercüme aracılığıyla yetişmiş yeni bir askeri sınıf tevarüs etmiş ve belki bu sebeple reform hareketini planlayıp uygulayanların çoğu paşa unvanlı olup kamalist bir yönelime doğru adım atmışlardır. Burada incelediğimiz tercümanlardaki ortak özelliklerden birisi Fransa' ya gitmeleri ve Fransızca' yı çok iyi bilmeleridir. Bu durum reformlarda Fransa' nın örnek alınmasına neden olmuştur. Sadece Fransızca' dan tercüme yapılması pek çok açıdan sorunlu olan bu ülkeyi örnek almamıza, reformlarımıza ciddi bir Fransız etkisi olmasına sebep olmuştur. Fransa' nın kendine özgün kuralları ve koşulları çerçevesinde ortaya çıkardığı sistem bizde de uygulanmaya çalışılmış, bu durum 19. asırdan günümüze kadar süren sorunların sebebi olmuştur. İngilizce, Almanca, Yunanca ve İtalyanca olan çalışmaların da yine Fransızca' dan çevrilmesi ciddi bir sıkıntı yaratmıştır. 19. yy' a ait batılı anlamda çeviri dediğimiz zaman, bunun büyük bölümünün Fransızca, çok azının İngilizce, İtalyanca ve Almanca olduğunu düşünmeliyiz. Çeviri ve buna bağlı olarak reform modellemesi farklı bir batı devletinden ya da farklı birkaç devletten alınmış olsaydı, bugün üzerinde tartıştığımız ama bir türlü çözüme ulaştıramadığımız pek çok konu çözümsüz halde kalmayabilir, düşünce dünyamız daha zengin olabilirdi.

Mehmet Erdoğan

Yüksek Lisans Öğrencisi